

Kategorier och verklighet

Xzenu Cronström Beskow föreslår och beskriver två verktyg mot förledande förenklingar.

NÄR NÅGON VILL FÅ pseudovetenskap att låta rimlig kan det vara praktiskt att svänga sig med begrepp som verkar stora och svåra att överblicka. Till exempel "kvantmekanik" och "energi", eller "samhällsstrukturer" och "sociala konstruktioner". Att dessa ord ofta används på direkt pseudovetenskapliga sätt innebär förstås inte att de i sig själva skulle vara pseudovetenskapliga.

Tyvär är det vanligt att samhällsvetare saknar kunskap om naturvetenskap och att naturvetare saknar kunskap om samhällsvetenskap. Sålunda är det lätt hänt att jämföra den bästa forskningen inom sitt eget fält med popu-lärkultur som i bästa fall bygger på dålig eller förvanskad

forskning, och i sämsta fall bara utgör fria fantasier och reproducerade myter.

Även när seriös forskning jämförs med seriös forskning är det lätt att prata förbi varandra. Något som då är mycket grundläggande är att vi behöver skilja på *fenomen*, *koncept* och *term*. När vi försöker förstå fenomenen i tillvaron så formar våra hjärnor koncept kring dessa fenomen. När vi talar och tänker om dem så använder vi ord och längre termer för att referera till dessa koncept. Därför är det mycket lätt att prata förbi varandra: vi kan använda olika termer för vad som i grund och botten är samma koncept, och vi kan använda samma term för koncept som egentligen är väldigt olika. Koncepten är i sin tur inte den fysiska verkligheten i sig själv, utan våra hjärnors försök att förstå denna verklighet. Termer och koncept är inte slutgiltigt sanna eller falska i sig själva, men de kan ge oss bättre eller sämre representationer av den verklighet de försöker beskriva. Därför bör vi ofta förtydliga och diskutera våra termer och koncept.

Mitt favoritexempel på detta kommer från evolutionsbiologen Richard Dawkins, som i boken *Så gick det till. Bevisen för evolutionen* förklarar att folk i allmänhet har väldigt svårt att förstå evolutionen, eftersom de tror att djurarter existerar. Och det gör

Vi kan använda olika termer för vad som i grund och botten är samma koncept, och vi kan använda samma term för koncept som egentligen är väldigt olika.

de ju inte, skriver Dawkins. I verkligheten existerar unika enskilda djur, medan arter är något som vi människor har hittat på. När vi tror att arter existerar får vi svårt att förstå hur en art kan övergå till en annan art. Det Dawkins beskriver är att djurarter inte är verkliga djur, utan kategorier av djur, och att kategorier som sådana är mentala och sociala konstruktioner, inte fysisk verklighet. Sådana konstruktioner är nödvändiga för att ge oss överblick och därmed förståelse, men de är inte i sig själva den verklighet som vi försöker förstå och överblicka. De är verktyg, inte "tinget i sig".

Det må kännas som en absurd tanke att kategorier, till exempel djurarter, inte skulle existera i verkligheten. Men återigen måste vi skilja mellan koncept och term. När naturvetaren Dawkins talar om verklighet menar han den fysiska verkligheten. Termen "verklighet" refererar han till ett koncept för "fysisk verklighet". Hela resonemanget blir mycket lättare att begripa om vi gör en uppdelning i fysisk verklighet utanför oss, mentala verkligheter inom oss och sociala verkligheter mellan oss. Givetvis existerar djurarter. Men det är i människors psyken och kulturer som dessa kategorier existerar, inte i den fysiska verkligheten.

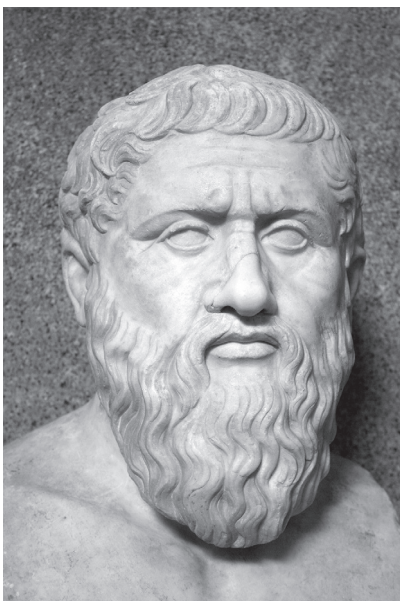
NIVÅER AV EXISTENS

Om kategorier eller koncept inte existerade så skulle inte heller mänskligt språk existera, och därmed inte heller de mentala och sociala verkligheter som vi lever i. Vilket de inte heller gör, i den fysiska verkligheten. Den text du nu läser existerar inte i den fysiska verkligheten, utan bara i våra mentala och sociala verkligheter. Våra hjärnor ger oss förmågan att skapa och tyda mönster, medan våra språk

och kulturella referenspunkter ger oss en gemensam bas. I den fysiska verkligheten existerar inte några meningar eller ord, utan bara bläck på papper och pixlar på skärmar. Det är vi människor som med våra enskilda hjärnor och gemensamma kulturer formar prickarna till mönster, till bokstäver och ord. Genom denna kombination av fysiska och sociala verkligheter kan dina och mina mentala verkligheter nå fram till varandra. Det är i de mentala och sociala verkligheterna som djurarter och andra koncept existerar.

I den modell jag förespråkar finns de mentala verkligheterna inom oss och de sociala verkligheterna mellan oss. För mig ter sig denna modell rimlig utifrån vad jag sett av forskning inom psykologi respektive sociologi. Men det finns även andra modeller. En modell som helt saknar vetenskapligt stöd men ändå är populär är tanken att det skulle finnas en idévärld där de "äkta" koncepten existerar; att koncepten skulle ha en egen existens och en inneboende essens, snarare än att vara människors verktyg för att förstå sin tillvaro. Det finns dock inte några indikationer på att en sådan världsbild skulle vara korrekt, än mindre några bevis. För att få den rättfärdigad måste vi hänge oss åt blind auktoritetstro. Vi kan bygga oss en identitet som Tänkare, där Idévärlden är vårt paradiset och Platon (eller någon av hans efterträdare) är vår sanna profet. Detta auktoritära tänkande är inte särskilt användbart för att nå en nyanserad förståelse för tillvaron, men desto mer användbart för att bygga en totalitär stat. För mer om detta, läs gärna Karl Poppers klassiska verk *Det öppna samhället och dess fiender*, band 1, med undertiteln *Platons tjuskraft*.

För att kunna förstå vår tillvaro måste vi göra oss av

Platon

med detta arv från Platon. Tyvärr är vårt nuvarande utbildningsväsende uselt på detta. I den mån elever och studenter alls får höra något om vad koncept egentligen innebär så får de ofta bara lära sig Platons världsbild, utan att någonsin få minsta lilla tips om att Kant motbevisade denna redan på 1700-talet.

EN ENKEL CHECKLISTA

Tyvärr är det ofta lätt att tappa greppet om på vilken nivå ett resonemang egentligen förs och vad resonemanget egentligen handlar om. För att komma till rätta med detta

har jag utvecklat en enkel checklista för att lättare kunna skilja begripliggörande och kunskap från obegripliggörande, pseudovetenskap och allmänt nonsens. Denna "3x3 reality checklist" består av tre delar som i sin tur består av tre delar vardera. Två tredjedelar av listan har vi precis gått igenom: dels att vi behöver förstå och hålla oss påminda om skillnaden mellan fysisk verklighet utanför oss, mentala verkligheter inom oss och sociala verkligheter mellan oss, dels att vi behöver förstå och hålla oss påminda om skillnaden mellan fenomen, koncept och term.

Den tredje delen utgörs av tre grundläggande trosföreställningar om hur den fysiska verkligheten ("universum" eller "världen") fungerar: att universum existerar, att universum inte är någon konspiration, samt att universum inte kretsar kring någon enskild person eller grupp.

Att universum existerar innebär att det faktiskt finns en fysisk verklighet utanför oss som existerar oberoende av vår upplevelse av den. Vi lever inte i "The Matrix" eller motsvarande.

Att universum inte är någon konspiration innebär att universum inte är designat för att lura oss. När teleskop i alla världsdelar och i rymden tar in stjärnljust från flera miljarder ljusår bort, bör vi rimligtvis dra slutsatsen att universum är flera miljarder ljusår stort och har existerat i flera miljarder år. Vi bör inte tro något i stil med att djävulen ändrat ljushastigheten för att lura oss att misstro Bibeln.

Att universum inte kretsar kring någon enskild person eller grupp innebär att sanningshalten i ett faktapåstående om den fysiska verkligheten inte påverkas av vad den som framför påståendet har för grupptillhörighet eller annan

auktoritet. Forskning behöver därför vara transparent och öppen för kritik.

Sammanfattningsvis utgör denna 3x3-checklista ett enkelt verktyg för att få överblick över tillvaron och för att lättare hålla isär vad som är vad och därmed hålla urspårade resonemang på avstånd. Den är inte avsedd att användas som någon komplett modell för tillvaron, utan helt enkelt som ett verktyg för att göra den mer överskådlig.

3x3-CHECKLISTA

1. Tre verklighetsnivåer
 - a) Fysisk verklighet utanför människor
 - b) Mentala verkligheter inom människor
 - c) Sociala verkligheter mellan människor
2. Tre abstraktionsnivåer
 - a) Fenomen
 - b) Koncept
 - c) Term
3. Tre grundläggande antaganden om den fysiska verkligheten
 - a) Existerar
 - b) Är inte någon konspiration
 - c) Kretsar inte kring någon person eller grupp

För min egen del har checklistan varit till stor hjälp för att upprätthålla en överblick, vilket gör det lättare att fokusera på själva analysen.

ATT INTE FASTNA I MOTSPAR OCH BERÄTTELSE

Medan enskilda kategorier är mer eller mindre godtyckliga sociala konstruktioner så är kategorisering som så-

dant en nödvändig och fullständigt oundviklig del av hur mänskliga hjärnor fungerar. Våra hjärnor tänker gärna i absoluta termer av rätt och fel, sant och falskt, verkligt och överkligt. I sig självt är detta inte något dåligt, utan tvärtom ett verktyg för ökad förståelse. Men när vi fastnar i en sådan dikotomi kan den bli ett mentalt fångelse. Detta handlar inte bara om falska dikotomier/dilemman (alltså motsatspar som i sig själva är felaktiga), utan även om överanvändning av dikotomier som i sig själva är vettiga. Detta mentala fångelse vill jag kalla *dikotomism*. Richard Dawkins kallar fenomenet för "The tyranny of the discontinuous mind", i sin essä med samma namn. Essän utgör en vidareutveckling av hans resonemang om att folk fastnar i att se ett djur som tillhörande antingen en specifik djurart eller en annan specifik djurart, att de begränsar sitt tänkande till ett strikt "antingen det ena eller det andra". Att jag istället förordar termen "dikotomism" beror på två orsaker, varav den ena är praktisk och den andra är principiell. Den praktiska anledningen är att termen dikotomism är kortare och lättare att använda. Den teoretiska är att Dawkins term uttalar sig i absoluta termer och därmed utgör ett exempel på sig själv. Den ger intryck av att det bara finns två sorters människor i världen: å ena sidan de trångsynta som ser allt i svartvitt, och å andra

Den ger intryck av att det bara finns två sorters människor: å ena sidan de trångsynta, och å andra sidan vi vidsynta.

sidan vi vidsynta som ser glidande skalor. I stället för att tala om "the discontinuous mind" som en människotyp vilken varje människa antingen är eller inte är så bör vi tala om "dikotomism" som något som varje människa gör ibland, något som i varierande grad är inbyggt i samhällets diskurser och som vi alla bör anstränga oss för att minimera.

För att undvika dikotomism bör vi för det första skapa fler och mer nyanserade kategorier efter hand, för det andra se dem som glidande skalor snarare än som absoluta, och för det tredje se dem som verktyg för vårt tänkande snarare än som något som har en egen existens. Den verklighet vi upplever är inte "tinget i sig", utan vi filtrerar den fysiska verkligheten genom våra egna upplevelser och koncept. Fysisk verklighet, mentala verkligheter och sociala verkligheter är ständigt sammantvinnade med varandra.

Med de tre verklighetsnivåerna så nära sammantvinnade är det frestande att inte göra någon distinktion mellan dem, utan i stället kalla hela paketet för "verkligheten". Men då är det lätt hänt att vi i bästa fall gör som Dawkins och så många andra akademiker, att vi prioriterar en eller annan verklighetsnivå och avfärdar de andra. Att välja sida mellan å ena sidan det fysiska och å andra sidan det mentala och sociala är bara ett av problemen här. Om det är något jag är trött på så är det alla dessa politiker och akademiker som ser antingen mentala verkligheter eller sociala verkligheter, och därmed hävdar att allting handlar om individer *eller* om strukturer. I själva verket kan sociala sammanhang inte existera utan individer, och individer har väldigt begränsad förmåga att existera utan

sociala sammanhang. Det pågår en ständig interaktion mellan individnivån och strukturnivån. Individer kan påverka strukturer och strukturer kan påverka individer. Det handlar inte om det ena eller det andra.

Om man inte påminner sig om att de tre verklighetsnivåerna alla är verkliga och fungerar utifrån helt olika premisser, men ändå ständigt är sammantvinnade, öppnar man i värsta fall för irrationellt magiskt tänkande i verklighetens namn. En människa kan lätt missta sin egen förståelse av den fysiska verkligheten – en förståelse som i själva verket ligger i den egna mentala verkligheten – för att vara den fysiska verkligheten själv. Hon kan därmed missta de egna stereotyperna om olika kategorier för att vara naturvetenskapliga sanningar. Likaledes kan man missta sociala strukturer för att ha en egen existens, oberoende av den fysiska verkligheten och de mentala verkligheterna. I stället för att inse att en kultur alltid existerar i en materiell kontext och att den alltid skapas och återskapas av människor blir det lätt att inbilla sig att den har en egen existens – oberoende av oss människor och oberoende av den fysiska verklighet vi lever i. Kanske kan man rentav inbilla sig att det inte finns en massa olika sociala strukturer, som i många fall konkurrerar med varandra – utan att det enda som existerar är Strukturen, bestämd form singular. Både naturvetenskap och samhällsvetenskap kan göras till förevändningar för magiskt tänkande.

På vetenskapen bygger vi berättelser om tillvaron, och vår förkärlek för narrativ är i sig själv en positiv del av hur vi människor fungerar. Men baksidan är att vi lätt fastnar i det som jag kallar för narrativism – att narrativet börjar leva sitt eget liv och blir ett självändamål. Då bortser

vi från de erfarenheter och perspektiv som inte passar in, handplockar de fakta som passar in i narrativet, eller förvanskar eller fabricerar rentav fakta för att stödja det narrativ vi fastnat för. Att ett faktapåstående passar in i narrativet kan i sin tur ses som bevis för att faktapåståendet är sant. Detta slutande av cirkeln kallar jag för narrempi, alltså att den empiri som bevisar att påståendet är sant är att vi kan påvisa att påståendet passar in i berättelsen. Ett särskilt farligt narrativ här är vår berättelse om oss själva som rationella och neutrala. Rationalitet och neutralitet må vara utmärkta som ideal att sträva efter och som metoder att efter bästa förmåga utöva, men som identiteter är de desto farligare. Kritiskt tänkande behöver vara en ständigt pågående process.

ORD MOT RASISM, SEXISM OCH HOMOFABI

Kritiskt tänkande är motgift mot rasism, sexism och homofobi. Fördomar, bigotteri och diskriminering baserat på till exempel hudfärg eller kön har dåliga förutsättningar att överleva i öppen och ärlig debatt. För mig har det alltid varit självklart att rasism inte handlar om hudfärg i sig, att sexism inte handlar om kön i sig, och att homofobi inte handlar om sexuell läggning i sig. I stället handlar de om sådant som fördomsfulla åsikter (på individnivå) och fördomsfulla sociala normer (på strukturnivå), baserat på idéer om hudfärg, kön och läggning. Tyvärr kommer debatten alltför ofta att handla om kategorierna i sig själva, snarare än om vanföreställningar och normer som byggs på dessa uppdelningar i kategorier. Och när det väl handlar om någon av de sistnämnda kör diskussionen ofta fast i att enbart handla om individnivån eller enbart om struk-

turnivån, som om dessa vore väsensskilda från varandra. I själva verket rör det sig om ett ständigt samspel. Det skulle behövas dels mer samarbete mellan psykologisk och sociologisk forskning här, dels mindre attityd av att försöka få folk att välja sida mellan de båda nivåerna.

Samtidigt handlar det inte bara om just hudfärg, kön och läggning. Motsvarigheter till rasism kan basera sig på vilken kategoriindelning som helst. Därför dyker det ständigt upp nya ord för sådana fenomen. Det är bra i sig, men också förenat med två problem. Det ena problemet är att folk avfärdar det högst verkliga fenomenet att fördomar, biggotteri och diskriminering riktas mot en viss kategori av människor med att ordet för detta skulle vara "påhittat", som om språket vore evigt och oföränderligt. I själva verket är alla ord påhittade av människor, och alla levande språk är i ständig utveckling. Det andra problemet är att bristen på en enhetlig definition gör det lättare att missbruka orden för att rättfärdiga förtryck och pseudo-vetenskap.

Redan 1990 kritiserade sociologen Iris Marion Young begrepp som rasism, sexism och homofobi. I sin essä "Förtryckets fem ansikten" hävdade hon att förtryck inte handlar om den som blir förtryckt, utan om den som förtrycker. Genom att fokusera på förtryckta grupper skapar vi en illusion av att det är dem det handlar om, och av att alla som tillhör samma grupp har samma erfarenheter. I stället bör vi titta på de olika sätt på vilka förtryck utövas. Denna modell fick aldrig något större genomslag, och det tyvärr med all rätt. Young hade helt rätt i sin kritik, men hennes förslag till lösning fungerade inte. Kategorisering är centralt i allt förtryck: ingrupp och utgrupp, vi

mot dem, andrefiering och syndabockeri – att konstruera medmänniskor som ”den andre” och orättvist ge dem skulden för diverse problem. Vi bör inte göra oss av med att ha ord för att specifika grupper blir utsatta.

KATEGORISM

Den lösning jag föreslår är en ny modell där det centrala begreppet ”kategorism” utgör samlingsnamn både för hur det görs och vart det riktas. Rasism är en form av kategorism, närmare bestämt ett fokus av kategorism. Fördomar är också en form av kategorism, närmare bestämt en facett av kategorism.

Kategorism har tre aspekter. För det första dess facetter, det vill säga hur kategorismen görs. För det andra dess fokus, det vill säga vilken kategorisering som kategorismen baserar sig på eller vilken kategori den riktas mot. Och för det tredje dess abstraktioner, det vill säga när en kategorisering i sig själv blir kategoristisk.

Facetter är hur kategorismen görs: Detta är dels de tre arketypiska facetterna fördomar, bigotteri och diskriminering i sig själva, dels hur dessa tar sig uttryck i mer specifika former. Fördomar, bigotteri och diskriminering är kategorism i tanke, känsla respektive handling. Med fördomar menar jag att inte bara ha en förförståelse som visar sig vara felaktig, utan att sätta allt för stark tilltro till sin förförståelse eller fortsätta att tro på den även när den har motbevisats. Med bigotteri menar jag att hänge sig åt att orättvist hata och förakta sina medmänniskor utifrån kategorisering. Negativa känslolimpulser som hålls under kontroll räknas inte som bigotteri i sig självt, om än som ett förstadium till bigotteri. (Jag använder ordet bigotte-

Rasism är en form av kategorism.

ri som en ren synonym till det engelska ordet "bigotry".) Med diskriminering menar jag att utifrån kategorisering behandla människor orättvist. Huruvida en viss handling eller policy är orättvis eller ej tål ofta att diskuteras. Några exempel på specifika facetter som jag redan nämnt är obegripliggörande, narrativism, narremperi, andrefiering och syndabockeri. Många facetter förekommer både på individpsykologisk nivå och på samhällstrukturell nivå. Nivåer interagerar ofta med varandra. När Hitler pekade ut judarna som syndabockar för allt ont som drabbat Tyskland skulle han knappast ha fått något större gehör om det inte vore för att antisemitism redan var djupt rotad i den europeiska kulturen.

Fokus är hur kategorismen riktas: När den baseras på föreställningar om hudfärg och etnicitet kallar vi den för ra-

sism, när den baserar sig på föreställningar om kön kallar vi den för sexism, och när den riktar sig mot homo- och bisexuella så kallar vi den för homofobi. Till detta kommer många andra. När olika facetter av kategorism riktas mot transpersoner kan vi kalla det för transfobi, när de riktas mot andra sexuella minoriteter än de nyss nämnda kan vi kalla det för parafobi, och när de baseras på föreställningar om olika åldersgrupper kan vi kalla det för ålderism. Häxparanoia är ett mycket farligt fokus av kategorism: i Kongo förekommer det att oskyldiga mördas efter att ha blivit utpekade som häxor.

Abstraktioner är hur kategoriseringar i sig själva kan bli kategorism: vad ska egentligen anses höra eller inte höra till samma kategori, och varför? När vi slår ihop eller delar upp kategorier behöver vi fundera över vilka implikationer detta har. När vi ägnar oss åt ekvivokationer, alltså att påstå att två saker som vi har givit samma namn faktiskt är samma sak, då får vi se upp så att vi inte samtidigt ägnar oss åt magiskt tänkande där vi förväntar oss att våra ord ska forma det vi benämner. Det borde vara självklart att det är skillnad mellan att å ena sidan förneka att jorden är 6000 år gammal, och å andra sidan att hatiskt dra alla religiösa människor över en kam och förvägra dem deras mänskliga rättigheter. Likaledes borde det vara självklart att det är skillnad mellan å ena sidan när vuxna har ömsesidiga sexuella relationer på schysta villkor med varandra, och å andra sidan när vuxna sexuellt utnyttjar försvarslösa barn. Men för dem som vill stigmatisera oskyldiga sexuella minoriteter eller stigmatisera kritik mot orimliga sanningsanspråk är det väldigt praktiskt att försöka suddas ut dessa skillnader genom att basera sin analys på kate-

gorier som ”sexuella avvikelser” respektive ”religionsmotståndare”. Det enda de därmed har visat är att de själva använder en orimlig definition, men detta kan vara svårt att genomskåda.

Vi behöver alltid förhålla oss kritiskt till vilka kategoriseringar vi använder, och till vad vi låter dem innebära. I detta ingår att vi även behöver vara försiktiga med hur vi använder ord som kategorism. Se det i första hand som något som en människa i varierande grad gör, snarare än som något en människa antingen är eller inte är.

SAMMANFATTNING

I denna artikel har jag beskrivit två intellektuella verktyg. Det är min förhoppning att de skall vara till nytta, bland annat i strävan efter mer nyanserad kommunikation, för att överbrygga klyftan mellan naturvetenskap och samhällsvetenskap, samt för att med precision sätta ner foten mot pseudovetenskapliga resonemang.

Det första verktyget, ”3x3 reality checklist”, är till för att undvika fällor som gör det lätt att själv tappa bort sig eller bli bortkollrad av andra när en diskuterar tillvaron. En uppdelning i verklighetsnivåer (fysisk, mental, social), en uppdelning i abstraktionsnivåer (fenomen, koncept, term) samt tre grundantaganden om universum (att det existerar, inte är någon konspiration, samt inte kretsar kring någon enskild person eller grupp). Dessa fungerar som filter vilka skyddar oss från att tala förbi varandra, från att tala förbi oss själva, och från att låta oss kollras bort av språkliga piruetter och magiskt tänkande.

Det andra verktyget, kategorism som koncept och som konceptuellt ramverk, syftar till att ge en helhetsbild som

förener skyddet av utsatta minoriteter med grundprincipen att skyddet skall handla om alla människors lika värde oavsett grupptillhörighet. Kategorism är fördomar, bigoteri och diskriminering baserat på en kategorisering av människor – oavsett vilken denna kategorisering är. Det handlar om vad individer och samhällen gör med kategorisering, snarare än om specifika kategorier i sig själva. Därmed blir det lättare att värna om allas rätt till kunskap och kritiskt tänkande, och svårare att värna om grupptillhörigheters (det vill säga dessas självutnämnda ledargestalters) förmodade rätt att förvägra människor tillgång till dessa. ✍

Xzenu Cronström Beskow är sociolog med masterexamen i sociologi och har även examina i mänskliga rättigheter, sexologi och psykologi. Mer om verktygen i artikeln finns att läsa i masteruppsatsen "Categorization of human beings versus the universality of human rights", utlagd på wikisajten categorism.com.